

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

XATİRƏ MALİK qızı YUSİFOVA

FÜZULİNİN TÜRK “DİVAN”ININ NƏŞRİ PROBLEMLƏRİ
(BAKİ NƏŞRLƏRİ)

5716.01. – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2014

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azadə Şahbaz qızı Musayeva

Rəsmi opponetlər: AMEA-nın müxbir üzvü
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əlyar Qurbanəli oğlu Səfərli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lalə Sabir qızı Əliyeva

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Azərbaycan
ədəbiyyatı tarixi kafedrası**

Müdafiə “_26_” _09_ 2014-cü il saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan : Az 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas korpus, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Elektron Akt zalı (IV mərtəbə)

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2014-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru:

İmamverdi Yavər oğlu

Həmidov TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın dahi şairi Məhəmməd Füzulinin əsərləri, xüsusilə türkcə “Divan”ı ədəbi ictimaiyyət arasında geniş yayılmış və nəticədə şairin divanı Şərq xalqları arasında əldən-ələ gəzmiş, demək olar ki, hər kitabsevərin evinə, ailəsinə daxil olmuşdur. İndi dünyanın bir çox kitabxanalarında və şəxsi fondlarda Füzuli divanının çoxsaylı nüsxələri saxlanılır. Füzuli divanı katiblər tərəfindən üzü köçürülən zaman müxtəlif dəyişikliklərə uğramışdır. Bu dəyişikliklər isə təbii ki, Füzuli divanının orijinal mətninin bərpası baxımından çətinliklər törətmişdir. Buna görə də Füzuli əsərlərinin, xüsusilə şairin türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi mətninin tərtibi filoloqların qarşısında mühüm vəzifə kimi durmuşdur. Qeyd etmək olar ki, füzulüşünəslər bu sahədə uğurlu addımlar atmış və müxtəlif ölkələrdə həmin “Divan”ın elmi-tənqidi mətnləri nəşr edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Füzulinin türkcə “Divan”ının ilk elmi-tənqidi mətni 1944-cü ildə Azərbaycanda, mərhum akademik Həmid Araslı tərəfindən nəşr olunmuşdur. Həmin nəşrdən sonra günümüzə qədər Füzuli divanının elmi-tənqidi mətni müxtəlif alimlər tərəfindən bir neçə dəfə çap edilmişdir. Bunlar füzulüşünəslərdə mühüm xidmət kimi dəyərləndirilir. Ancaq həmin nəşrlər Füzuli “Divan”ının mətni üzərində son nöqtə demək deyildir. Bu mənada, çap olunmuş elmi-tənqidi mətnlərin müqayisəsi sözügedən mövzu üzrə müəyyən problemlərin olduğunu nəzərə çatdırır. Eyni zamanda, bunlar arasında hansının Füzuli mətninə daha yaxın olduğunu müəyyən etmək olduqca aktualdır. O da məlumdur ki, tənqidi mətnləri hazırlayarkən hər bir tərtibçi öz filoloji savadına və söykəndiyi nüsxələrə əsaslanaraq müəyyən tərtib prinsipləri irəli sürmüş və Füzuli divanının elmi-tənqidi mətnlərini ərsəyə gətirmişlər. Fərqli nüsxələr, fərqli tərtib prinsipləri və fərqli yanaşmalar nəticə etibarilə Füzuli divanının müxtəlif elmi-tənqidi mətnlərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Sözsüz ki, bütün bu məsələlər Füzulinin türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi nəşrlərinin öyrənilməsi aktuallığını bir daha ortaya qoymuş olur.

Tədqiqatın obyektı. Füzulinin türk “Divan”ının nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnləri təhlil müstəvisinə qoyulur, onların bir-birindən fərqli, oxşar cəhətləri araşdırılır. Burada əsas diqqət ilk növbədə Bakıda çap olunmuş 1958-ci il Həmid Araslı və 1996-cı il Mail Əliyev nəşrləri diqqət mərkəzində olacaqdır. İndiyə qədər isə Füzulinin anadilli divanının aşağıdakı elmi-tənqidi mətnləri nəşr olunmuşdur :

1. Füzuli. Əsərləri, I cild, Bakı 1944, redaktoru Həmid Araslı ;

2. Füzuli Divanı, İstanbul 1948, hazırlayan Əbdülbaqi Gölpınarlı ;
3. Füzuli. Divan, İstanbul 1950, hazırlayan Əli Nihad Tərhan;
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I cild, Bakı 1958, tərtib edən və redaktoru professor Həmid Araslı ;
5. Füzuli. Türkce Divan, Ankara 1958, tərtib edənlər: prof. Kənan Akyüz, dr.Sədin Yüksəl, dr.Müjgan Cumbur, Süheyl Beken ;
6. Füzuli “Divan”ı , Ankara, 1990, Akçağ nəşri;
7. Məhəmməd Füzuli. Divan, Bakı, 1996, elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə Mail Əliyevindir;
8. Füzuli. “Türkcə divanı”, Tehran, 1996, tərtib edən Əmin Sədiqi .

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri Füzulinin nəşr olunmuş türk “Divan”ının elmi-tənqidi mətnlərini araşdırmaqdan və onları təhlil etməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, bu nəşrlərin hər birinin öz məziyyətləri vardır. Bu nəşrlərə tənqidi münasibət dünən də olmuş, bu gün də vardır. Deməli, böyük zəhmətlə hazırlanan mətnlər, bu mənada, yenidən nəzərdən keçirilməli, onlar haqqında artıq ayrı-ayrı məqalə və tezislər şəklində deyil, monoqrafik şəkildə söz deyilməlidir. Zənnimizcə, bu tip təhlillər gələcəkdə yeni tənqidi mətnlərin işıq üzü görməsi üçün daha faydalı ola bilər.

Şübhəsiz, tənqidi mətni hazırlayanlar bu prosetə çoxlu problemlərə üzləşmişlər. Bu mənada, tənqidi mətnlərə münasibət bildirmək həm zəruri həm də çətinidir. Lakin, biz, dissertasiyada Füzulinin divanının elmi-tənqidi mətnləri ilə bağlı bütün problemləri və xırdalıkları əhatə etməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Bizim hədəfimiz mətnlərin hazırlanması ilə əlaqədar mühüm məqamları və ayrı-ayrı müəlliflərin qarşılaşdığı problemlərə hansı şəkildə yanaşdıqlarını aydınlaşdırmaqdır. Bu mənada, nəşr olunmuş tənqidi mətnlər təhlil edərkən, dissertant qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoymuşdur:

-Füzulinin türk “Divan”ının orta əsrlər divan anlayışına və divan prinsiplərinə hansı şəkildə uyğun gəldiyini öyrənmək;

-Füzuli “Divan”ının nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnlərini müəyyən etmək;

-Bu nəşrlərin əsasında dayanan əlyazma nüsxələrini yığcam şəkildə dəyərləndirmək;

-Çap olunmuş elmi-tənqidi mətnlərin orijinala nə dərəcədə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək;

-Füzuli “Divan”ının tərtib edilmiş elmi-tənqidi mətnlərinin tekstoloji və filoloji təhlili;

-Əsas tədqiqat obyektini kimi Həmid Araslı və Mail Əliyev nəşrlərini yuxarıda qoyulan vəzifələr baxımından daha dərindən araşdırmaq;

-Elmi və ədəbi-tənqidi fikirdə Füzuli divanının nəşrləri ilə bağlı söylənilən mülahizələrə münasibət bildirmək.

Mövzunun tədqiq tarixi. Füzuli divanının elmi-tənqidi mətnləri indiyə qədər monoqrafik şəkildə tədqiqat obyektı olmamışdır. Çap olunmuş tənqidi mətnlər haqqında ayrı-ayrı ədəbiyyatşünaslar, eyni zamanda, tərtibçilər özləri müxtəlif fikirlər söyləmiş və bu fikirlər rəy və ya məqalə səviyyəsindən o tərəfə keçməmişdir. Eyni zamanda, tənqidi mətnlər haqqında söylənilən fikirlərin sayları da bir o qədər də çox deyildir. Amma, hər halda, tənqidi mətnlər haqqında söylənilən fikir və mülahizələr öz elmi dəyəri bu mövzunun tədqiq tarixi baxımından diqqəti cəlb edir. Məsələn, 1958-ci il Həmid Araslı çapı haqqında üç müəllif– H.Zərinəzadə, Ə.Cəfər, M.Sultanov 1958-ci ildə “Füzuli əsərlərinin birinci cildi haqqında” adlı geniş məqalə yazmış, burada bu cildin uğurlu cəhətləri ilə yanaşı, qüsurlarını da göstərmişlər.¹

Füzulinin türkcə “Divan”ının nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnləri haqqında az bəhs edilsə də bütövlükdə şairin əsərlərinin əlyazma nüsxələri, onların paleoqrafik xüsusiyyətləri, bu divanların tərtib olunma prinsipləri, tədqiq tarixləri, bu divanlarda yer alan ayrı-ayrı əsərlərin tekstoloji və filoloji cəhətləri, Füzulinin digər əsərlərinin əlyazma xüsusiyyətləri və s. barədə yüzlərlə əsərlər və məqalələr yazmışlar. Bu mənada, həmin elmi işlərin hər birinin Füzulinin türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi mətninin tərtib prinsiplərinə çox böyük aidiyyəti olduğuna görə, bu əsərləri də xatırlatmağı lazım bilir və onların öyrənilməsinə də mövzunun tədqiq tarixi ilə əlaqəli hesab edirik. Həmin sahədə böyük xidmətləri olan akademik Həmid Araslının zəhmətini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Belə ki, o, hələ 1944-ci ildə Füzulinin türkcə “Divan”ının ilk dəfə olaraq elmi-tənqidi mətnini nəşr etdirdikdən sonra, həmin mətnin xüsusiyyətləri və onun əsaslandığı əlyazma nüsxələri haqqında silsilə məqalələr yazmışdır.² H.Araslının Füzuli divanının 1958-ci il nəşrinə yazdığı ön söz də qeyd olunan sahə haqqında apardığı uğurlu tədqiqatlardandır.³ Lakin Həmid Araslı Füzuli

¹ Zərinəzadə H., Cəfər Ə., Sultanov M. Füzuli əsərlərinin birinci cildi haqqında. Azərbaycan SSR Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri, “Şərqsünaslıq”, I cild., Bakı, 1959, s. 227-235.

² Araslı H. Dünyada ən qədim və ən mükəmməl Füzuli divanı və onun nəşri. Azərbaycan EA «Xəbərləri», 1945, № 4, s. 122-143; Araslı H. Ən qədim və mükəmməl Füzuli divanı və onun nəşri. Azərbaycan EA Xəbərləri, 1945, № 5, 122-133.

³ Araslı H. Füzuli əsərlərinin nəşri haqqında. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I cild.

divanının mətnşünaslıq xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatlarında adını çəkdiyimiz əsərlərlə kifayətlənməmiş, nəhayət, 1958-ci ildə Füzulinin türkcə “Divan”ının Bakıda qorunan, dünyada ən qədim əlyazma nüsxəsini foto-surət şəklində çap etdirmiş və ona elmi baxımdan dəyərli bir ön söz yazmışdır.⁴

Akademik Həmid Araslının yaratdığı mətnşünaslıq məktəbindən sonra Azərbaycanda neçə-neçə alim mətnşünaslıqla məşğul olmağa başlamış, ayrı-ayrı şairlərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərini hazırlamaqla bərabər, bütövlükdə mətnşünaslıq elmini nəzəri və təcrübi baxımdan inkişaf etdirmiş, xüsusilə Füzulinin ayrı-ayrı əsərlərinin mətnşünaslıq məsələləri ilə məşğul olmuşlar. Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı mətnşünaslıq məsələləri ilə məşğul olan alimlər sırasında Ə.Seyidzadənin, M.Sultanovun, L.Hüseynzadənin, Ə.Kərimovun, Ə.Rzaoğlunun, C.Qəhrəmanovun, M.Adilovun, T.Məhərrəmovun, A.Eyvazovun, E.Cəfərovanın, A.Babayevanın, Ə.Bağirovun, L.Əlizadənin, A.Qasımovun, N.Fətəliyevanın, S.Məmmədovun, M.Nağıyevin, T.Nurəliyevanın, K.Bağirovanın, A.Xəlilovun, Ə.Əmirəhmədovun və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bizə elə gəlir ki, bu alimlər sırasında M.Sultanovun “Füzuli və Nəvai divanının birgə əlyazması”, “Füzuli əsərlərinin ən qədim əlyazmaları haqqında”,⁵ C.Nağıyevanın “Füzuli əlyazma divanlarına aid bəzi qeydlər və 1958-ci il nəşrinə daxil edilməmiş qəzəllər”, “Nəvai və Füzulinin bir cildə tutulmuş divanlarının daha bir əlyazması” əsərləri⁶ ayrıca qeyd olunmalıdır.

Füzulinin türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi nəşrlərinin tərtibi və çapı baxımından Mail Əliyevin 1996-cı ildə nəşr etdirdiyi Füzuli divanı füzulışünaslıqda xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Mətnin tərtibçisi olan Mail Əliyev tərtib etdiyi mətnə geniş bir ön söz yazmış və divanın tərtib

Tərtib edən və redaktoru prof. H.Araslı. Bakı, Azərbaycan SSR EA. Nəşriyyatı, 1958, s.5-16.

⁴ Füzuli Divanı. Foto-surət, redaktor H.Araslı, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, 160 s.+10 s. Araslı H. Ən qədim və ən mükəmməl Füzuli divanı. Füzuli Divanı. Foto-surət, redaktor H.Araslı, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, s.3-10.

⁵ Sultanov M. Füzuli əsərlərinin ən qədim əlyazmaları haqqında. Bakı, 1958, 17 fevral. Sultanov M. Füzuli və Nəvai divanının birgə əlyazması. Məhəmməd Füzuli (Məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1958, s. 310-314.

⁶ Nağıyeva C. Füzulinin əlyazma divanlarına aid bəzi qeydlər və 1958-ci il nəşrinə daxil edilməmiş qəzəllər. Elm, 2004, 21 sentyabr. Nağıyeva C. Nəvai və Füzulinin bir cildə tutulmuş divanlarının daha bir əlyazması. Elmi-nəzəri konfrans materialları. Bakı, 1993, s. 48-51.

prinsiplərindən, mətnin əsasında duran əlyazma nüsxələrindən əhatəli şəkildə bəhs etmişdir.⁷

Qeyd edək ki, azərbaycanlı alimlər Füzuli divanının İran və Türkiyədə nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnlərinə də münasibət bildirmişlər. Azərbaycan alimləri tərəfindən İran və Türkiyədə çap olunmuş Füzulinin türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi mətnlərinə münasibət son onilliklərdə də davam etmişdir. Belə ki, görkəmli dilçi və ədəbiyyatşünas alimlər olan professorlar Vaqif Aslanov və Samət Əlizadə bu sahədə uğurlu tədqiqatlar aparmış, qonşu dövlətlərdə Füzuli divanının elmi-tənqidi mətnlərinin çaplarını izləmişlər.⁸

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Füzulinin türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi mətnləri dissertasiyada ilk dəfə olaraq monoqrafik şəkildə tədqiqata cəlb olunur. Dissertasiyanın əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan alimlərinin tərtib etdikləri mətnlər nəzərdən keçirilərək, Türkiyə və İran füzulışünaslarının tənqidi mətnləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Təhlil nəticəsində ilk dəfə olaraq, Azərbaycan mətnlərinin hansı xüsusiyyətlərlə Türkiyə və İran nəşrlərindən fərqləndiyi göstərilir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti ondadır ki, dissertasiyadan alınan elmi-nəzəri müddəalar füzulışünaslığın, eləcə də mətnşünaslığın daha da zənginləşməsinə xidmət göstərir. Təcrübi əhəmiyyətinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, alınan nəticələr gələcəkdə Füzulinin türkcə “Divan”ının daha kamil elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması üçün faydalı ola bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın məzmununu əks etdirən əsas müddəalar respublikanın dövrü mətbuatında, AMEA-nın müxtəlif nəşrlərində və eyni zamanda xarici ölkələrdə çap olunmuş jurnal və dərgilərdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

⁷ Əliyev M. Müqəddimə. Məhəmməd Füzuli, Divan. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçisi və müqəddimə Hacı Mail Əliyevindir. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 1996, s.3-45.

⁸ Aslanov V. Füzuli “Divan”ının Akçağ nəşri. Ədəbiyyat qəzeti, 28 iyun, 1991-ci il. Əlizadə S. Füzulinin türkcə divanının son İran nəşri haqqında. Elm hərfdən başlanır (məqalələr toplusu). Toplayıb tərtib edəni və ön sözün müəllifi Sona Xəyal, Bakı, Örnək nəşriyyatı, 2002, s. 85-90.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, tədqiq tarixi, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti və s. məsələlər öyrənilir.

Dissertasiyanın “Şərq ədəbiyyatında “Divan” adlanan birinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. “Şərq ədəbiyyatında “Divan” anlayışı” adlı birinci yarım fəsildə göstərilir ki, klassik Şərq ədəbiyyatı qədim və zəngin tarixə malikdir. Zaman-zaman bu ədəbiyyat bəzən klassik ədəbiyyat, bəzən qədim ədəbiyyat, bəzən divan ədəbiyyatı və s. adı ilə təqdim edilmişdir. Son zamanlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “divan ədəbiyyatı” termini tədricən işlək hala gəlməkdədir. Bu ədəbiyyata verilən sonuncu ünvan əsaslanıb demək olar ki, divan sözü klassik Şərq ədəbiyyat tarixini daha mükəmməl təmsil edə bildiyindən, hətta böyük bir dövr ədəbiyyat tarixi bu adla adlanmış, bu terminlə ünvanlanmışdır.

Divan orta əsrlərdə hər hansı bir şairin ümumi şeirlər toplusuna deyilir və buraya müxtəlif şeir növləri müəyyən qaydalara riayət etməklə ardıcıl bir sistem halında sıralanır. Divanın özünə məxsus qayəsi, məzmunu, mündəricəsi, mahiyyəti, tərtib prinsipləri vardır. Bu mənada, hər hansı bir şairin divanını araşdırmaq, öyrənmək, sadəcə olaraq, adicə bir şeir məcmuəsini deyil, bəlkə də ədəbiyyat tarixinin müəyyən bir dövrünü, zaman kəsiyini, eyni zamanda, həmin divanı qələmə alan şairin həyat və yaradıcılığını, dünyagörüşünü və s. xüsusiyyətlərini təhlil etmək deməkdir.

Divan hər hansı bir şairin ömrünün müxtəlif zamanlarında yazdığı ayrı-ayrı şeirləri bir yerə toplayan kitabdır. Məlumdur ki, orta əsrlərdə kitab çapı olmadığından şair yazdığı şeirləri dərhal kitab halında toplaya bilmir, müəyyən zaman ərzində yazdığı şeirləri oxucularına çatdırı bilmirdi. Onlar şeirlərini ilk növbədə dostlarına, öz yaxın çevrəsinə oxuyur, daha sonra bir qədər geniş auditoriyaya çıxardaraq, ədəbi məclislərin müzakirəsinə verirdilər. Beləliklə, müxtəlif əlyazmalar şəklində bu şeirlərin üzü köçürülərək xalq arasında yayılır, geniş oxucuya çatdırılırdı. Bəzən isə elə olurdu ki, şair qələmə aldığı ilk nüsxəni kiməsə bağışlayır, sonradan ona lazım olduqda, həmin nüsxəni həmin insandan geri istəyirdi. Məsələn, Füzuli türkcə “Divan”ının dibaçəsində yazır: “...zəmani-tüfuliyyətimdə sadir olub, mütəfərriq olan gəzəllərdən bir müxtəsər divan cəm etmək səlahin gördüm. Və ol vəqtdə məndən iltimasla alanlardan iltimasla alıb surəti-

cəmi ixtisar üzrə itmamə yetirdim”⁹. Şair ömrü boyu ancaq bir və yaxud da nadir hallarda bir neçə divan tərtib edə biləcəyini nəzərə alaraq, bütün şeirlərini bir kitabda, divanda toplamalı olurdu. Bəzən isə elə olurdu ki, şair öz divanını tərtib etdikdən sonra müxtəlif zamanlarda yazdığı şeirləri də yenidən ora əlavə edirdi. Bu isə nadir hallarda olsa da, bəzən bir divanın bir neçə redaksiyada yaranmasına səbəb olurdu. Digər tərəfdən bəzən elə hallar da olurdu ki, müəyyən bir şairin divanı özü tərəfindən deyil, o vəfat etdikdən sonra dostları tərəfindən ya tərtib olunur və yaxud da tamamlanırdı. Bu zaman həmin şəxs şairin müxtəlif əlyazmalarını əldə edərək, onu da şairin divanına əlavə edir, tamamlayırdı. Beləliklə, divan əsasən, bir növ seçilmiş əsərlər xüsusiyyəti daşıyırdı və buraya şairin bütün əsəri deyil, ancaq oxucular tərəfindən bəyənilən qismi, əsərləri daxil edilirdi. Əgər Füzulinin türk “Divan”ına nəzər salsaq, orada şairin təqribən 300-ə yaxın qəzəlinin toplandığını görürük. Füzuli kimi böyük bir şairin ömrü boyu ancaq bu qədər qəzəl qələmə almasına inanmaq çətindir. Deməli, Füzuli dediyimiz üsulla hərəkət etmiş, öz divanına ancaq seçilmiş, bəyənilmiş qəzəllərini daxil etmişdir. Lakin bəzi şairlər öz divanlarına ömrü boyu qələmə aldıkları bütün qəzəlləri daxil etmişlər. Bu baxımdan, təbii ki, onların divanlarının həcmi daha böyük olmuşdur.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə **“Divanın tərtib prinsipləri”** adlanır. Bu yarım fəsilə qeyd olunur ki, divan özünəməxsus quruluşu olan bir kitabdır. Belə ki, hər növ şeirlər toplusuna divan deyilməz. Bu mənada, divan yaradan şairlər də bu prinsiplərdən kənara çıxmamış, bu qayda-qanunlara əməl etməli olmuşlar. Amma hər halda, bu qayda-qanun və çərçivələr şairlərin qarşısında bir hökm olaraq qoyulmamış, məcburiyyət qarşısında qalmayıb, öz zövqləri və istedadları imkan verən şəkildə divan yaratmışlar. Sözsüz ki, divan qarşısında qoyulan tələblərə tam cavab verən hər hansı bir şairin divanı bitkin, “mürəttib” divan sayılmış və o şair istər öz zamanəsində və istərsə də sonrakı ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tuta bilmişdir.

Klassik ədəbiyyat, o cümlədən divan haqqında araşdırma aparən alimlərə görə divanda ilk növbədə uca Tanrıya və Məhəmməd Peyğəmbərə (s.ə.s.) həsr olunmuş tövhid, münacat və nətlər, bundan sonra dörd rəşidi xəlifə (Əbubəkr, Osman, Ömər, Əli) haqqında mədhlər yer alır. Daha sonra isə təriqət böyükləri, zamanənin görkəmli şəxsiyyətləri, hökmdarlar,

⁹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I cild. Tərtib edən və redaktoru prof. H.Araslı. Bakı, Azərbaycan SSR EA. Nəşriyyatı, 1958, s.44

vəzirlər, müxtəlif hadisələr haqqında şeirlər, eyni zamanda, həsb-i-hal və ərzi-hallar da öz əksini tapa bilər. Adətən, bu şeirlər divanda qəsidə halında öz əksini tapdıqları üçün qəzəllərdən əvvəl gəlir. Bəzi hadisələr, tarixi faktlar isə qitə şəklində öz əkslərini tapdıqları üçün divanın tərtibində qəzəllərdən sonra sıralana bilər. Bəzi divanlarda qəsidələrdən sonra araya 40 hədis tərcümələri, mənzum məktub, saqınamə, şəhrəngiz növündən müxtəlif nəzmlər də artırılır. Həcmcə böyük nəzm şəkillərindən ibarət olan bu hissə, adətən, divan müəllifinin digər şairlərdən etdiyi təxmislər, tərbi və təsdisləri ilə bərabər müsəmmətləri ilə sona çatır.

Təbii ki, divanda aparıcı yeri əsasən qəzəllər tutur. Qəzəllər həcm etibarilə divan şeirində çoxluq təşkil edir. Doğrudur, bəzən orta əsrlərdə elə divan şairlərə də rast gəlik ki, onların divanlarında qəzələ nisbətən, qəsidə janrı daha çox yer tutmaqdadır. Lakin fakt divanın tərtibində qəzəlin aparıcı rol oynamadığına dəlalət etmir. Beləliklə, qəzəl divanın əsas ağırlıq mərkəzini öz üzərinə götürən janrdır. Divanın tərtibində qəzəldən sonra adətən, rübai, qitə, nəzm, lüğəz, müəmma, müstəqil beyt və misralar yer alır.

Beləliklə, müxtəlif janrlarda əsərlər yazan şair, son olaraq, divanını tərtib edərkən bu əsərləri ərəb əlifbası üzrə həmin əsərlərin son hərflərinə görə sıralayır. Bu sıralama həmin əsərlərin divanı oxuyarkən daha tez tapılmasına kömək olur. Bu sıralanma ya qafiyələrin, və yaxud da rədiflərin son hərflərinə görə tərtib edilir.

Divanın strukturunda özünə yer alan ən mühüm bölmələrdən biri də divanın dibaçəsidir. Dibaçə sözünün lüğəvi mənası müqəddimə, ön söz deməkdir. Divanına dibaçə yazan şair burada ilk növbədə öz məqsədini, qayəsini izah edir. Başqa sözlə desək, biz dibaçə vasitəsilə şairin dünyagörüşü, bədii yaradıcılıq haqqında fikirləri, sənət kredosu, qayəsi, amalı, bəzən isə həтта həyat və yaradıcılığının bəzi məqamları ilə tanış oluruq. Təbii ki, dibaçənin də özünəməxsus strukturu vardır. Belə ki, dibaçələr də bir qayda olaraq orta əsrlər dünyagörüşünə görə ilk növbədə uca Tanrıya, Məhəmməd Peyğəmbərə (s.ə.s.), təriqət sahiblərinə, bəzi hallarda isə yerli hökmdarlara dua və alqışlarla başlayır. Bundan sonra şair özü haqqında məlumat verərək, öz yaradıcılıq kredisunu, məqsədini açıqlayır. Son olaraq isə şair Uca Tanrıdan divanını tamamlamaq üçün güc, qüvvə istəyərək, yenə də Ona öz təşəkkürünü bildirərək dibaçəsini tamamlayır. Dibaçə əslində divan tərtibinin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olmaq etibarilə, onu tamamlayan, bitkinləşdirən, dolğunlaşdıran hissədir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Füzulinin türk divanının nəşrləri”**

adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin **“Füzulinin türk divanının nəşrləri”** adlanan birinci yarımfəslində göstərilir ki, divanı dövrümüzdə qədər gəlib çatan və qəbul olunmuş prinsiplərə uyğun şəkildə divan yaradan şairlərdən biri də Məhəmməd Füzulidir. Divan prinsiplərinə əsasən Füzulinin anadilli divanı ilk növbədə dibaçə ilə başlayır. Bu sözləri deyərkən təbii ki, biz Məhəmməd Füzulinin dövrümüzdə qədər gəlib çatmış, üzü 1569-1572-ci illərdə köçürülən türkcə divanının ən qədim nüsxəsi olan Bakı nüsxəsinə əsaslanırıq. Bu divan qəzəllər, tərcibənd, tərkibbənd, müxəmməs, mürəbbə, qitələr və rübailərdən ibarət bir divandır. Qəzəllər sırasında ilk növbədə, Allah-Taala və Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) tərifinə həsr olunmuş qəzəllər, sonra isə müxtəlif məzmunlu qəzəlləri gəlir. Divanın əlyazmasını araşdırdıqda aydınlaşır ki, divanda təqribən 292 qəzəl vardır və bu qəzəllər də divanın tərtib prinsiplərinə uyğun olaraq, qafiyələrinin və yaxud da rədiflərinin son hərfələrinin əlifba sırasına görə düzülmüşdür.

Füzulinin türk “Divan”ının elmi-tənqidi mətnini ilk dəfə Həmid Araslı hazırlamış və onu 1944-cü ildə çap etdirmişdir.¹⁰ 1944-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən Füzuli əsərlərinin birinci cildi kimi 4000 tiraj nüsxə ilə çap olunan Füzuli “Divan”ının bu elmi-tənqidi mətni görkəmli füzulşünas və ədib Mir Cəlal Paşayevin “Füzulinin lirikası” adlı oçerkilə başlayır.¹¹ Bundan sonra Füzuli “Divan”ının dibaçəsi, daha sonra qəzəllər bölməsində 292 qəzəl, tərcibəndlər, tərkibbənd, müxəmməs və mürəbbələr bölməsində 11 əsər, qitələr bölməsində 42 qitə, rübailər bölməsində 6-sı ərəbcə olmaqla 75 rübai, daha sonra nüsxə fərqləri və lüğət yer almaqdadır.

Həmid Araslı bu ilk nəşrdən sonra “Divan”ın yeni əlyazmalarını və elmi-tənqidi mətnlərinin dünyada çap olunmuş nüsxələrini əldə edərək, yenidən “Divan”ın üzərində işləyərək 1958-ci ildə onu daha kamil şəkildə nəşr etdirmişdir.¹² Belə ki, bu nəşrin də əsasında əvvəlki nəşrdə olduğu kimi və eyni “Divan”ın ən qədim əlyazma nüsxəsi hesab edilən Bakı nüsxəsi dayanır. “Divan” 1958-ci ildə Füzuli əsərlərinin beş cildliyinin birinci cildi kimi Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən 15 min tirajla nəfis şəkildə çap

¹⁰ Füzuli. Əsərləri, I cild, redaktoru H.Araslı, Bakı, EAəZF nəşriyyatı, 1944, 419 s.

¹¹ Mir Cəlal. Füzulinin lirikası. Füzuli. Əsərləri, I cild, Bakı, 1944. Redaktoru H.Araslı. s.VI- XXXII.

¹² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I cild. Tərtib edən və redaktoru prof. H.Araslı. Bakı, Azərbaycan SSR EA. Nəşriyyatı, 1958, 466 s.

olunmuşdur . Əsərə Həmid Araslı “Füzuli əsərlərinin nəşri haqqında” adlı geniş ön söz yazmış, eyni zamanda, kitabın sonunda nüsxə fərqlərini göstərərək, lüğət əlavə etmişdir. Qeyd edək ki, nüsxə fərqləri kitabın sonunda 404-447-ci səhifələrini əhatə edir. Həmçinin kitabda olan əlavələr bölməsində Həmid Araslı Füzuli divanının digər əlyazmalarına əsaslanaraq şairə aid yeni üç qəzəlin verilməsini də məqsəduyğun saymışdır. Bu kitaba, Mir Cəlal Paşayev “Füzulinin lirikası” adlı geniş oçerk yazmışdır.¹³ Beləliklə, Füzuli “Divan”ının elmi-tənqidi mətninin 1958-ci il Bakıda çap olunmuş Həmid Araslı nəşrinə “Divan”ın dibaçəsi, əsas qəzəllər bölməsinə 295 qəzəl, əlavələr bölməsinə isə 3 qəzəl və 2 rübai, tərcibəndlər, tərkibəndlər, müxəmməs və mürəbbelər bölməsinə 12 şeir daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, bu bölmədə olan “Gətir, saqi, qədəh kim, növbahari-ələmaradır!” mətləli şeri kitabın mündəricatında öz əksini tapmamışdır. Beləliklə, mündəricatda bu bölmədə verilən əsərlərin sayı 11, kitabın içində isə 12-dir.

1944-cü ildə Füzuli “Divan”ının Bakıda, Həmid Araslı tərəfindən nəşr olunan ilk elmi-tənqidi mətnindən sonra Türkiyədə də Füzulinin türkdilli “Divan”ının elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanmasına başlanılmışdır. Belə təşəbbüslərdən biri görkəmli türk alimi Əbdülbaqi Gölpınarlıya məxsusdur belə ki, 1948-ci ildə “Füzuli Divanı”nı çap etdirmişdir.¹⁴ Kitaba ön söz, qəzəllər, tərkiblər, qitələr, rübailər, şübhəlilər, mətnə keçən ərəbcə və farsca şeirlərin tərcümələri, lüğətə, indeks və fihrist bölmələri daxildir. Kitabı vərəqlədikcə aydın olur ki, Əbdülbaqi Gölpınarlı kitaba təkcə Füzuli divanının elmi-tənqidi mətnini daxil etməmiş, eyni zamanda, onun haqqında geniş elmi tədqiqat əsəri yazmışdır. Əbdülbaqi Gölpınarlı tərtib etdiyi “Divan”a özünün qeydinə görə, türk dilində 299 qəzəl, 5 mürəbbe, 4 müxəmməs, 1 təxmiz, 1 müsəddəs, 1 tərkib, 2 tərci, 47 qitə, 2 beyt və 81 rübai daxil etmişdir. Əbdülbaqi Gölpınarlı nəşrini 1958-ci il Həmid Araslı nəşri ilə qəzəllər baxımından tutuşdurarkən, məlum olur ki, Həmid Araslıda olan (Həmid Araslı çapında “Əlavələr” bəhsində olan qəzəllər də daxil edilməklə) 5 qəzəl Əbdülbaqi Gölpınarlı çapında, Gölpınarlı çapında olan 5 qəzəl isə Həmid Araslı çapında yoxdur. Qitələr və rübailər bəhsində də Əbdülbaqi Gölpınarlı və Həmid Araslı çapları arasında müəyyən fərqlər vardır.

¹³ Mir Cəlal. Füzulinin lirikası. Füzuli. Əsərləri, I cild, Bakı, 1958. Tərtib edəni və redaktoru prof.H.Araslı. s.17-38.

¹⁴ Füzuli Divanı. Hazırlayan Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul, İnkılap kitabevi, 1948, 429 s.

Əbdülbaqi Gölpinarlı çapından sonra Türkiyədə 1950-ci ildə Füzuli “Divan”ının Əli Nihad Tərhan tərəfindən tərtib olunmuş yeni bir tənqidi mətninin nəşri işıq üzü görüb.¹⁵ Əli Nihad Tərhanın 1950-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Füzuli divanı” adlı elmi-tənqidi mətnə nəzər salarkən, bu mətnə Füzuli divanının dibaçesinin yer almadığını, bu nəşrin altı əlyazma nüsxəsi və 1944-cü il Həmid Araslı çapı əsasında tərtib edildiyini görürük. Əli Nihad Tərhan çapını Həmid Araslı çapı ilə tutuşdurarkən məlum olur ki, Həmid Araslı çapında yer alan üç qəzəl Əli Nihad nəşrində öz əksini tapmır. 1958-ci il Həmid Araslı çapında əlavələr bölməsində verilən üç qəzəldən biri isə-“Guşeyi-əbrulərində çeşmicadularmıdır?” mətləli qəzəli Əli Nihad Tərhan çapında öz əksini tapsa da, digər iki qəzəl-“Ey cahandidə gözüm, bunca ki, çox yaşın var”, “Həvayi-eşq başda, dildə tabi-nari-fırqət var” öz əkslərini tapmırlar.

Əli Nihad Tərhanın müsəmmətlər və müqəttalar başlığı ilə verdiyi bölmələrinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu başlıqlar altında verilən şeirlər Həmid Araslının tərcibəndlər, tərkibəndlər, müxəmməs və mürəbbelər, həmçinin qitələr başlıqları altında verdiyi şeirlərlə tamamilə üst-üstə düşür. Rübailər bəhsinə gəldikdə isə bu bölmədə müəyyən fərqlər özünü göstərməkdədir.

Türkiyədə 1958-ci ildə Kənan Akyüz, Sedid Yüksel, Süheyl Beken, Müjgan Cumbur tərəfindən Füzuli “Divan”ının yeni bir tənqidi mətni nəşr olunur.¹⁶ Bu nəşr Füzulinin vəfatının 400 illiyi münasibətilə Ankara Dil və Tarix – Coğrafiya fakültəsi Türk dili və Ədəbiyyatı Kürsüsünün təşəbbüsü ilə hazırlanmışdır. Qeyd edək ki, bu “Divan” Füzulinin demək olar ki, türkcə olan bütün mənzum əsərlərini ehtiva edir. Akyüz çapında Füzulinin bütövlükdə 302 qəzəli öz əksini tapır. Müəlliflər özləri 302 qəzəldən 5 qəzəlin tamamilə yeni olduğunu və digər nəşrlərə düşmədiyini söyləyirlər. Bizim apardığımız tədqiqata görə isə Akyüz çapında olan 8 qəzəl Həmid Araslı çapında öz əksini tapmır, Həmid Araslı çapında olan 1 qəzəl də Akyüz çapında yoxdur.

Mənbələr Füzuli “Divan”ının Ankarada 1990-cı ildə Akçağ tərəfindən çap olunmuş yeni bir nəşri haqqında da məlumat verirlər. Prof. Vaqif Aslanovun “Füzuli “Divan”ının Akçağ nəşri” adlı məqaləsini oxuduqdan sonra

¹⁵ Füzuli Divanı. Gəzəl, Musammat, Mukatta və Rubai kismı (Edisyon və kritik və Transkripsiyon), C-1, Prof.Dr. Ali Nihad Tarlan, “Eski Türk Edebiyyatı” kürsüsü, Üçler Basımevi, İstanbul 1950.

¹⁶ Füzuli. Türkçe Divan, metni baskıya hazırlayanlar prof. Kenan Akyüz, Dr. Sedit Yüksel, Dr. Müjgan Cumbur, Süheyl Beken. Ankara-Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958, 576 s.

görürük ki, bu nəşr eynilə Akyüz çapından ibarətdir, Akçağ tərəfindən nəşr edilmişdir.¹⁷

Füzuli “Divan”ının elmi-tənqidi mətni nəhayət İranda, Tehranda da nəşr olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu tənqidi mətn 1996-cı ildə Əmin Sədiqi tərəfindən “Füzuli Türkcə Divanı kamil tənqidi mətn” adı altında nəşr edilmişdir.¹⁸ Kitaba ön söz yazan Əli Əsgər Şerdust bu tənqidi mətnin İranda nəşr olunan Füzuli divanının ilk tənqidi mətn olduğunu ön sözdə qeyd edir.

Füzuli “Divan”ının elm aləminə məlum olan hələlik son elmi-tənqidi mətni 1996-cı ildə Bakıda Mail Əliyev tərəfindən nəşr olunmuşdur.¹⁹ Mətn baxımından bu nəşr də Füzuli “Divan”ının ən qədim Bakı nüsxəsinə söykəndiyi üçün 1958-ci il Həmid Araslı nəşri ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Yəni burada da dibaçə, qəzəllər, tərəcibənd, müsəddəs, təxmis, mürəbbə, qitələr və rübailər bölmələri bir-birini əvəz edir.

Türkiyə və İran çaplarından fərqli olaraq, Həmid Araslı və Mail Əliyev nəşrlərinə Füzulinin qəsidələri və digər şeirləri daxil edilməmişdir. Beləliklə, azərbaycanlı mətnşünaslar mətn baxımından divanının ən qədim nüsxəsinə sadıq qalmışlar.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslisi **“Füzulinin türk “Divan”ının nəşrlərini təşkil edən əlyazmalar”** adlanır. Məlumdur ki, Füzulinin türkcə “Divan”ının əlyazma nüsxələri dünyanın bir çox kitabxanalarında mövcuddur. Həmid Araslının istər 1944-cü il və istərsə də bu çapın daha mükəmməl variantı hesab olunan 1958-ci il nəşrləri Bakı nüsxəsinə söykənir. Bu nüsxənin qədimliyi və mükəmməlliyindən danışarkən Həmid Araslı yazır: “Hələlik bütün dünyada bizim nəşr etdiyimiz nüsxə kimi qədim və mükəmməl nüsxə tanımırıq. Bu divanın qədimliyindən başqa mükəmməlliyi, xəttatın savadlı olması və Füzuli qəzəllərinin mühüm hissəsini əhatə etməsi kimi məziyyətləri vardır ki, bunlar həmin nüsxəni Füzuli əsərlərinin elmi-tənqidi mətnində əsas götürmək üçün zəruri şərttdir”²⁰ “Divan”ın dibaçəsində verilən qeydə görə dibaçə 1569-cu ildə, divanın sonunda verilən qeydə görə isə əsər bütövlükdə 1572-ci ildə

¹⁷ Aslanov V. Füzuli “Divan”ının Akçağ nəşri. Ədəbiyyat qəzeti, 28 iyun, 1991-ci il.

¹⁸ Füzuli. Türkcə divanı. Tərtib edən Əmin Sədiqi. Kamil tənqidi mətn, Tehran, 1996, 531 s

¹⁹ Məhəmməd Füzuli. Divan. Elmi-tənqidi mətnin müəllifi və müqəddimə Hacı Mail Əliyevindir. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 1996, 486 s+45 s.

²⁰ Araslı H. Ən qədim və ən mükəmməl Füzuli divanı. Füzuli Divanı. Foto-surət, redaktor H.Araslı, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, s.5-6.

köçürülüb tamamlanmışdır. Məhz bu tarixlər həmin əlyazmanın divanın ən qədim nüsxəsi olduğunu sübut edir. Bu nüsxədən sonra Həmid Araslı Leninqrad Şərqsünaslıq İnstitutunda qorunan hicri 997-ci il, miladi 1589-90-cı ildə yazıldığı sübut olunan “Külliyati-Füzuli”, yenə də Leninqrad Şərqsünaslıq İnstitutunun Əlyazmalar şöbəsində qorunan hicri tarixlə 1009, miladi tarixlə isə 1600-cü illərə aid olan digər bir əlyazmadan bəhrələnmişdir. Eyni zamanda, Həmid Araslının istifadə etdiyi əlyazmalar sırasında üzü 1581-ci ildə köçürülmüş Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Daşkənd Əlyazmalar fondunda saxlanılan bir divan da vardır. Gördüyümüz kimi, Həmid Araslı öz nəşrində Füzuli “Divan”larının ən qədim nüsxələrinə əsaslanmışdır ki, bu da onun nəşrinin mötəbərliyini daha da artırır.

Türkiyədə 1948-ci ildə çap olunmuş Əbdülbaqi Gölpınarlı tərəfindən “Füzuli Divanı”nın əsasında duran mənbələrdən bəhs edərəkən isə demək lazımdır ki, bu tənqidi mətnin əsasında digər nüsxələrlə yanaşı Füzulinin vəfatından 113 il sonra, yəni hicri 1079-cu ildə, miladi tarixlə isə 1668-ci ildə Nəcəfdə Məhəmməd Bağır tərəfindən üzü köçürülmüş nüsxə dayanır.

Türkiyədə 1950-ci ildə Füzuli divanının Əli Nihad Tərhan tərəfindən tərtib olunmuş mətninin əsasında duran altı nüsxədən biri isə Konya Mövlana muzeyi kitabxanasında saxlanılan və 1576-cı ildə köçürülmüş əlyazma nüsxəsidir.

Türkiyədə çap olunmuş Füzuli “Divan”ının elmi-tənqidi mətnləri sırasında 1958-ci il Akyüz... çapının özünəməxsus yeri vardır. Öz əhatəliliyi və elmiliyi ilə seçilən bu nəşr, eyni zamanda, söykəndiyi əlyazma nüsxələrinin sayı baxımından da istər özündən əvvəlki və istərsə də sonrakı tənqidi mətnlərdən fərqlənir. Belə ki, bu çapın əsasında Türkiyədə mövcud olan Füzuli “Divan”ının 68 əlyazma nüsxəsi dayanır. Bu nüsxələrdən biri Füzuli “Divan”ının ən qədim əlyazma nüsxələrindən olub, təqribən ən qədim Bakı nüsxəsi ilə eyni zamanda köçürülmüşdür. Həmin nüsxə haqqında oxuyuruq: “İstanbul Universitesi Kütübxanesi TY. No. 5465. Kısaltması: Ü3. İstinsah tarixi: Safer. 979/M.1571. Yk: 96, st:13, yz:nesih, bşk: müzehhəp, nakışlı, kt: renkli. Metin: 1 mükaddime, 224 gəzəl, 2 terci-i bend, 2 müsəddes, 4 muhammes, 4 murabba, 18 kıta, 45 rubai”.²¹

²¹ Füzuli. Türkçe Divan, metni baskıya hazırlayanlar prof. Kenan Akyüz, Dr. Sedit Yüksel, Dr. Müjgan Cunbur, Süheyl Beken. Ankara-Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958, s.554.

Füzuli “Divan”ının Tehranda 1996-cı ildə Əmin Sədiqi tərəfindən nəşr olunan türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi mətninin əsasında da maraqlı əlyazmalar durur. Doğrudur, bu əlyazmalar Bakı və Türkiyə əlyazmaları kimi qədimliyi və mötəbərlikləri ilə seçilməsələr də, hər halda İranda saxlanılan nüsxələri əhatə etdiyinə görə maraqlıdır.

Mail Əliyev isə 1996-cı ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Füzuli Divanı”nı hazırlayarkən 9 əlyazma və 3 çap nüsxəsinə əsaslanmışdır. Hacı Mail Əliyevin söykəndiyi əlyazma nüsxələrin 6-sı Bakıda-AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan nüsxələrdir. Hacı Mail Əliyevin təsvirindən görünür ki, bu nüsxələrin özü də az əhəmiyyətli nüsxələr deyildir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Füzulinin türk “Divan”ının nəşrlərinin tekstoloji və filoloji təhlili”** adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. **“Füzulinin türk divanının nəşrlərinin tekstoloji təhlili”** adlanan birinci yarım fəsildə göstərilir ki, Füzulinin çap olunmuş anadilli “Divan”larının tekstoloji təhlili dedikdə biz, Həmid Araslı və Mail Əliyev tərəfindən çap olunmuş elmi-tənqidi mətnlərin tekstoloji təhlilini nəzərdə tuturuq. Dissertasiyanın tədqiqlər həcmi imkan vermədiyindən biz, bu tənqidi mətnləri ancaq Füzuli “Divan”ının Leninqrad Şərqsünəslıq İnstitutunun fondunda saxlanılan C-1924 şifrəli əlyazma nüsxəsi və ən qədim əlyazma nüsxəsi olan Bakı nüsxəsi ilə, yəni AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda qorunan M-236 şifrəli nüsxə ilə müqayisəli şəkildə təhlil edib, meydana çıxan qüsurları göstərəcəyik. Məsələn, 58-ci il H.Araslı çapında aşkarlanan qüsurların bir qismi mətnlərdə qeyd olunan söz və ifadələrlə elmi-tənqidi mətnin “nüsxə fərqləri” bölümündəki sözlərin eyniliyidir. “Nüsxə fərqləri” hissəsində isə söz eyni deyil, əksinə fərqli olmalı idi.²² Məsələn, Səh. 182 qeyd 4 ilə göstərilən “cuybari-gülşəni zənciri-zindan eyləmiş” misrasının fərqi də L nüsxəsinə görə elə həmin misranın təkrarıdır.

Dövr cövrün gör ki, nüzhətgahi-əhli-zövq ikən,

Cuybari-gülşəni zənciri-zindan eyləmiş.

Başqa anlaşılmaz “nüsxə fərqləri”ni verilən nümunə ilə mənə, fakt arasında fərq üzrə göstərmək olar. Məsələn, Həmid Araslı nüsxəsində səh. 56 qeyd 10-da “Quran” sözünə mətnin sonunda nüsxə fərqi kimi “Furqan”

²² Zərinəzadə H., Cəfər Ə., Sultanov M. Füzuli əsərlərinin birinci cildi haqqında. Azərbaycan SSR Şərqsünəslıq İnstitutunun elmi əsərləri, “Şərqsünəslıq”, I cild., Bakı, 1959, s.230.

göstərilib. Söz yoxlananda isə gördük ki, L nüsxəsində doğru olaraq “Quran” yazıldığı bəlli olur.

Bağiyi-möciz nə hacət əmri-həqq isbatına,

Aləm içrə möcizi-baği yetər Quran sana.

1958-ci il Həmid Araslı çapının əsasında duran ən qədim nüsxə Bakıda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda olan M-236 şifrəsi altında qorunan Bakı nüsxəsi dayanır. Elmi-tənqidi mətni hazırlayarkən şairin həqiqi dil ehtiyatını müəyyənləşdirmək üçün ən qədim nüsxə əsasdır. Özü də sözdə yeni məna aləmi yaradan Füzulinin anadilli “Divan”ının elmi-tənqidi mətnini hazırlarkən daha həssas, diqqətli olmaq gərəkdir.

Əgər Türkiyə nəşrlərində Türkiyə türkcəsinə üstünlük verilərək, müəllif nüsxəsinə xələl yetirilibsə, 1958-ci il nəşrində də hərf, söz baxımından mətn müasirləşdirilərək müəllif nüsxəsinə xələl dəymişdir. Demək olar ki, bütün qəzəllərdə hərf fərqləri mövcuddur. Çox sözlərdə hərf dəyişmələri və yaxud əksilmələri nəzərə çarpır. Məsələn: “d”- “t”, “b”-“m” və ya əksər hallarda söz önündə gələn “y” hərfinin düşməsi kimi hallar diqqəti cəlb edir. Müasir ədəbi dilimizdə “ğ” hərfi ilə başlanan söz olmadığından tərtibçi abidədə olan əksər “ğ” ilə başlanan sözləri “q” ilə vermişdir: ğəm, ğərib, ğaib, ğeyr, ğafil, ğarət və s. qəm, qərib, qeyr, qafil, qarət kimi verilmişdir. Həmçinin söz sonunda gələn “q” hərfini “x” ilə əvəz etmişdir. Yox, ox, çox və s. yoq, oq, çoq kimi getməli idi və s. Bu mənada, mətnədə olan belə nöqsanların bir neçəsini misal göstərək və onları orijinal ilə, yəni M-236 şifrelə əlyazma ilə tutuşduraq:

Görüb mühlük m(b)ənim çevrəmdə bəhri-eşq tüğyanın,

Qaçı(u)b bir dağə çıx(q)dı Kuhkən, qurtarmağa canın.

کوروب مهلك بنم چورمه بحر عشق طغيانن
قاچوب بر داغه چقدی کوهکن قورترمغه جانن

Bildi kim, xaki-rəh oldum ətəkin t(d)utmaq üçün,

Götürər, düşməy(g)ə qoymaz yerə əmda ətəgin.

بلدی کیم خاک ره اولدم اتکن دوتمق ایچون
گوتورر دو شمکه قویمز یره عمداتکن

Bu nə işdir ki, bizi iy(g)nə kim(b)i incəldi(ü)b,

Salı(u)r iplik kim(b)i hərdəm bir uzun sövdəyə.

بونه ایش درکه بزى ايکنه کبی اینجلدوب
سالور ایپلیک کبی هر دم بر اوزون سودایه

1958-ci il Həmid Araslı çapını Bakı nüsxəsi ilə tutuşdurduqda yenə bu çapın nüsxələr fərquində müxtəlif növ qüsurların olduğu ilə üzləşirik. Belə ki, belə qüsurların bir sırasında Bakı nüsxəsi əsas mənbə kimi deyil, yardımçı mənbə kimi göstərilmiş, bir sırasında isə yardımçı mənbə kimi istifadə olunarkən də, kitabın sonunda nüsxələr fərquində öz düzgün ifadəsini tapmamışdır və s. Məsələn, səh.52, qeyd 1-də göstərilən “xakiməqdəmin” ifadəsinə kitabın sonunda nüsxələr fərquində Bakı nüsxəsinin fərqi kimi “xak olub məram” sözləri göstərilmişdir. Halbuki Bakı nüsxəsinin də bu söz “xak olub məqam” şəklindədir.

Yenə də səh.52, qeyd 2-yə görə “ümmidü bim edib” ifadəsinə kitabın sonunda nüsxələr fərquində Bakı nüsxəsinin fərqi kimi “ümmidi-vəhm edib” sözləri göstərilmişdir. Halbuki Bakı nüsxəsində bu söz “ümmidi bim edib” şəklindədir.

Səh.58, qeyd 1-də mətnə verilən “vermək ikən” sözlərinə kitabın sonunda nüsxələr fərquində Bakı nüsxəsinin fərqi kimi “vermək ilən” ifadəsi göstərilmişdir. Halbuki Bakı nüsxəsində doğru olaraq mətnə olduğu kimi “vermək ikən”dir.

Leninqrad nüsxəsini 1996-cı il Füzuli divanının Hacı Mail tərəfindən çap olunmuş elmi-tənqidi mətni ilə də tutuşdurarkən bir sıra qüsurların olduğu bəlli oldu. Belə ki, bu tutuşdurma zamanı da bəzi nüsxə fərqlərinin bu tənqidi mətnə öz əksini tapmadığının və yaxud da yanlış şəkildə öz əksini tapdığına şahidi oluruq. Məsələn, Hacı Mail nəşrinin 36-cı səhifəsində olan qəzəlin 1-ci beytinin 2-ci misrasında olan اينمش (enmiş) sözünə L nüsxəsinə görə ايتمش (etmiş) sözü nüsxə fərqi kimi göstərilməli idi. Halbuki bu fərq səhifənin aşağısında nüsxələr fərqi sırasında öz əksini tapmamışdır.

Səh. 37-də 1-ci beytin 2-ci misrasında olan بارمق (barmaq) sözünə L nüsxəsinə görə يازمق (yazmaq) sözü nüsxə fərqi kimi göstərilməli idi. Lakin belə bir fərq səhifənin altında nüsxələr fərqi sırasında öz əksini tapmamışdır.

Səh. 41-də mətnə olan 12-ci qeydə görə چکمدین (çəkmədin) sözünə L nüsxəsinə görə چکمد (çəkmədəm) sözü nüsxə fərqi kimi göstərilməli idi. Lakin bu fərq nüsxələr fərqi sırasında öz əksini tapmamışdır.

Səh. 43 qeyd 5-ə görə mətnə olan جواب (cavab) sözünə səhifənin aşağısında nüsxələr fərquində L nüsxəsinə əsasən nüsxə fərqi kimi elə جواب (cavab) sözü göstərilmişdir. Halbuki bu söz nüsxə fərqi yaratmadığından belə bir qeydə də heç bir ehtiyac yoxdur.

Səh. 43-də 4-cü beytin 2-ci misrasında olan عذاب (əzab) sözünə L nüsxəsinə görə جواب (cavab) sözü nüsxə fərqi kimi göstərilməli idi. Lakin

belə bir fərqli nüsxələr fərqi sırasında öz əksini tapmamışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci yarımfəslisi **“Füzulinin türk “Divan”ının nəşrlərinin filoloji təhlili”** adlanır. Göstərilir ki, bütün tekstoloji təhlillər öz nəticəsini filoloji mətnədə tapmalıdır. Yəni, başqa sözlə desək, tekstoloji təhlilin, araşdırmaların bütün məğzi əslində bütövlükdə filoloji mətnin təqdiminə xidmət edir. Bu mənada, Füzuli “Divan”ının elmi-tənqidi mətnini tərtib edən alimlər və eyni zamanda, bu mətnlərə münasibət bildirən bütün tədqiqatçılar əslində bu amalı əsas tutmuş, bütün araşdırmaların, təhlillərin, tənqidi münasibətlərin nəticəsi, sonu kimi Füzuli “Divan”ının filoloji mətnini daha kamil, daha bitgin və müəllif mövqeyinə daha yaxın görmək istəmişlər. Buna görə də bəzən onlar tekstoloji mətni tərtib edərkən adi bir hərfin üzərində də düşünmüş, onun Füzuli sözlünə, Füzuli mətninə nə dərəcədə uyğun olub-olmaması üzərində götür-qoy etmişlər. Bunula yanaşı, məhz bu baxımdan 1958-ci il Füzuli “Divanı”nın elmi-tənqidi mətninin Həmid Araslı nəşri barədə bəzi mülahizələr söylə bilərik. 1958-ci il nəşrini M-236 şifrəli nüsxə ilə, yəni Füzuli “Divanı”nın ən qədim Bakı əlyazması ilə müqayisə etdikdə meydana çıxan söz fərqlərinin nə kimi mənə təhrifi əmələ gətirdiyini göstərmək üçün əvvəlcə beytin düzgün saydığımız formasını yazıb şərhini verir, sonra isə kitabda gedən sözlün nə kimi mənə təhrifi əmələ gətirdiyini göstəririk.

Saxlamazdum navəkin dildə, bəlasın çəkməsəm

Su verib ol nəxli bəslərdimmi olsa barsız?

(Oxlarını ürəyimdə saxlamazdım bəlasın çəkməsəydim,
Əgər o ağac barsız olsaydı su verib bəslərdimmi?)

Aydındır ki, aşıq olan daim dərd-bəla istər. Yar tərəfindən edilən zülmələri könül xoşluğu ilə qəbul edər. Klassik şeirdə yarın kipriklərinin aşıqın qəlbini dəlməsi, ciyərini parçalaması tez-tez müraciət olunan epizoddur. Burada da birinci misrada Füzuli qəhrəmanı deyir ki, oxların bəlasın çəkməsəydim, yəni onlar mənə əzab-əziyyət verməyən olsaydılar, mən onları ürəyimdə saxlamazdım.

İkinci misrada isə həmin yarın kiprik oxunu ağaca bənzədir və o oxlar daim onun ürəyinə batıb yeni-yeni yaralar açır, bu isə öz növbəsində aşıqə fərəh gətirdiyi üçün onu barlı ağac hesab edir.

Aydın məsələdir ki, ciyəri, ürəyi parçalanmış aşıqın daim qanlı göz yaş axar. Burada lirik qəhrəman buna işarə edərək göstərir ki, məhz barlı olduğu üçün ona su verib bəsləyir. Belə ki, Füzuli məşuqdan gələn oxların aşıqın yaralı qəlbində barlı ağac misalında göz yaş ilə suvarılmasını obrazlı şəkildə verir.

Saxlamazdım navəkin gözdə, bəlasın çəkməsəm,

Su verib ol naxli bəslərdimmi olsa barsız?²³

Çox güman ki, H.Araslı buradakı göz yaşı ilə suvarılmağı nəzərdə tutub “B” nüsxəsində gedən “dildə” sözünü “gözdə” sözü ilə əvəz etmişdir. Ancaq bu mənə təhrifinə səbəb olur, çünki məşuqun kipriyinin oxları aşıqın gözündə yox, ürəyində saxlanılır.

Demin Məcnunə aşıq kim, başında quş yuva tutmuş,

Mənəm aşıq ki, seyli-əşkimi başımdan aşurdum.

(Məcnunə aşıq deməyin ki, başında quşlar yuva qurmuşdur, əsl aşıq mənəm ki, göz yaşı selimi başımdan aşırışam).

Burada lirik qəhrəman aşıqlıq rəmzi olan Məcnunun eşqini öz eşqi ilə müqayisə edir, aşıqlıqdə özünü üstün sayır və deyir ki, Məcnunun başında quşlar yuva qurub, mən isə eşq yolunda o qədər əzab-əziyyət çəkmiş, zülmələr görüb, göz yaşı tökmüşəm ki, onun seli məni əhatə edib və artıq başımdan aşıb-daşib. Başda quşun yuva qurması aşıqlıyın yüksək dərəcəsi deyil, göz yaşını sel kimi başından daşıрмаq əsil aşıqlıqdır.

Demin Məcnunə aşıq kim, başında quş yuva tutmuş,

Mənəm aşıq ki, seyli-çəşmimi başımdan aşurdum.²⁴

2-ci misrada H.Araslı “B” nüsxəsində olan “seyli-əşkimi” izafət birləşməsini “seyli-çəşmimi” ilə əvəz edib. İlk baxışda burada böyük mənə təhrifi yoxdur. Lakin hər bir sözün özünəməxsus mənasını nəzərə alsaq, “seyli-çəşmimi” (gözümün seli) ifadəsi düzgün deyil. Aydın məsələdir ki, sel sudan yaranır, ona görə də “B” nüsxəsində olan “seyli-əşkimi” (göz yaşının seli) izafəti daha düzgün variantdır. Bu sözü “seyli-çəşmimi” ilə əvəz etmək böyük səhv olmasa da, mənə incəliyini vermir.

Füzulinin türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi mətninin 1996-cı il Hacı Mail nəşri hələlik bu sahədə son elmi nəticədir. Bu özünü nəşrin digər xüsusiyyətləri ilə bərabər, onun orijinal qrafika ilə hazırlanmasında da göstərir. Mail Əliyevin Füzuli yaradıcılığına sovet dövründə yaşayıb-yaratmış tərtibçi və alimlərdən fərqli olaraq yeni, dini-fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən yanaşması da bu amili gücləndirir. Beləliklə, Hacı Mail Əliyev konkret olaraq, əlyazma nüsxələrinə əsaslanıb, Füzuli qəzəllərinin yeni məzmun və mənə xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır ki, bunlarla da razılaşmamaq olmur. Məsələn, o, hamının əzbər bildiyi “Bir qul oğlanı kö-

²³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I cild. Tərtib edən və redaktoru prof. H.Araslı. Bakı, Azərbaycan SSR EA. Nəşriyyatı, 1958, s.157

²⁴ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I cild. Tərtib edən və redaktoru prof. H.Araslı. Bakı, Azərbaycan SSR EA. Nəşriyyatı, 1958, s.230

nül mülkünə sultan etdim, Misr idi, padişəhin Yusifi-Kənan etdim” beytinin məna çaralarından danışarkən yazır: “Bəzən əlyazmada bir sözün düzgün oxunmaması ilə də fikrin dayazlaşdırılmasına və təhrifinə yol verilir. Misal üçün,

بر قول او غلنى كوكل ملكنه سلطان ايتدم
مصر ايدى پادشەك يوسف كنعان ايتدم

beyti 1958-ci il Bakı nəşrində

Bir qul oğlanı könül mülkünə sultan etdim,
Misr idi, padişəhin Yusifi-Kənan etdim –

kimi təqdim olunmuşdur. “Qul oğlanı” kimi oxunduqda iki misra məzmunca bir-birinə bağlanır və belə çıxır ki, Füzuli qul oğlanı – Yusifi könül mülkünə sultan, Misirə padşah etmişdir.

Lakin çox maraqlıdır ki, şair bu iki misranı bir-biri ilə zahiri baxımdan əlaqələndirsə də, əslində söz oyunu tərzində “misra oyunu” quraşdırmış, diqqətsiz oxucunu çaşdırmışdır. Belə ki, əslində bu misralar arasında sadəcə tutuşdurma əlaqəsi vardır və onların bir-birinin məzmunca ardıcıl - xətti davamı olduğunu demək çətinidir. Hər misranın özünün ayrılıqda dərin məzmun sahəsi vardır. Diqqəti ona yönəltmək istərdik ki, Füzuli “könül mülkünə” yalnız Məhəmməd peyğəmbəri (s.ə.) “sultan” etmişdi və Yusifi-Kənanın bunun aidiyyəti ola bilməzdi. İkinci misra şairə ondan ötrü lazım olmuşdur ki, birinci misradakı fikri obrazlı-müqayisəli tərzdə izah etsin. Adicə fironların aqalığ elədiyi böyük bir ölkəyə Yusifi-Kənan peyğəmbəri padşah etdiyi kimi (metaforik əlaqə) Füzuli qəlbinə də Məhəmməd Peyğəmbəri (s.ə.) sultan etdi. Peyğəmbərin atasının adı Abdullah “Allahın qulu” olduğundan (müsəlmanlıqda ancaq Allah-Təalaya qul olmaq mümkündür: insana qul olmaq inkar edilir və deməli “qul” anlayışı təklikdə də işləndikdə “Allahın qulu” kimi qəbul olunur. Misal üçün, orta əsrlərdə Qul Əli, Qul Məhəmməd və s. adları “Allahın qulu Əli”, “Allahın qulu Məhəmməd” kimi başa düşülürdü) burada birinci misradakı او غلنى قول birləşməsi məhz “qul oğlunu” (yəni Allahın qulu Abdullahın oğlunu, peyğəmbəri) kimi oxunmalı idi:

Bir qul oğlunu könül mülkünə sultan etdim,
Misr idi, padişəhin Yusifi-Kənan etdim”.²⁵

²⁵ Əliyev M. Məhəmməd Füzuli, Divan. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçisi və müqəddimə Hacı Mail Əliyevindir. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 1996, s.39-40.

Qeyd edək ki, bu beyt əslində Füzuli “Divan”ının ən qədim əlyazma nüsxəsində, yəni Bakı nüsxəsində də məhz Hacı Mailin təqdim etdiyi şəkildədir: oğlını اوغلىنى²⁶

Hacı Mail Əliyevin istifadə etdiyi əlyazma nüsxələrinə, daha doğrusu B 3 nüsxəsinə əsasən təshih etdiyi daha bir beytə nəzər salaıq. Belə ki, tərtibçinin qeydinə görə həmin beyt Həmid Araslı nəşrində və əksər əlyazma nüsxələrində aşağıdakı şəkildədir:

Görüb mühlik mənim çevrəmdə bəhri-eşq tüğyanın,
Qaçıb bir dağə çıxdı Kuhkən, qurtarmağa canın.

Hacı Mail birinci misradə olan “eşq” sözünün əvəzinə B 3 nüsxəsinə əsasən “əşk” sözünü təqdim edir və bununla da mənanın daha da dərinləşdiyini və beytin bu şəkildə daha füzuliyənə olacağını söyləyir.

کوروب مهلك منم جورمده بحر اشک طغیانین
قاچوب بیر داغه جیقتی کوهکن قورترمغه جانین

Hacı Mailə görə Füzuli heç vaxt eşq dənizindən qorxmamış və ondan şikayətlənməmişdir. Onun qəhrəmanı da eşqin bolluğundan qorxmamalıdır. Yəni Fərhad ancaq göz yaşlarının bolluğundan qorxa bilər ki, və bundan da çəkinmiş, qaçıb dağa çıxmışdır.²⁷

Beləliklə, biz Hacı Mail Əliyevin tərtib etdiyi divanda Füzuli qəzəllərinin məzmun və məna çalarları ilə bağlı daha bir sıra fikirlərini misal gətirib, təhlil edə bilərik. Lakin güman edirik ki, elə biz gətirdiyimiz nümunələr də Füzuli “Divan”ının 1996-cı il Hacı Mail nəşrinin məzmun, məna və digər xüsusiyyətləri ilə daha mükəmməl nəşr olduğunu söyləməyə imkan verir.

Nəticədə dissertasiyadan alınan müddəalar ümumiləşdirilir.

1. Füzulinin türkcə “Divan”ının Şərq ədəbiyyatında mövcud olan divan anlayışına nə qədər uyğun gəlib-gəlmədiyini öyrəndik. Məlum oldu ki, Şərq ədəbiyyatında divanın özünün xüsusiyyətləri və tərtib olunma prinsipləri vardır. Füzulinin türkcə “Divan”ının nəşr olunmuş elmi-tənqidi

²⁶ Məhəmməd Füzuli. Divan. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçisi və müqəddimə Hacı Mail Əliyevindir. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 1996, s.235, Füzuli Divanı. Foto-sürət, redaktor H.Araslı, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958, s.74

²⁷ Əliyev M. Məhəmməd Füzuli, Divan. Elmi-tənqidi mətnin tərtibçisi və müqəddimə Hacı Mail Əliyevindir. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 1996, s.37-38.

mətnlərinə nəzər saldıqda isə onların bəzilərinin Füzuli mətninə uyğun gəlmədiyini, yəni başqa sözlə desək, Füzulinin bizə gəlib çatan divanının əlyazma variantlarından kənara çıxdığını gördük. Füzuli divanının bizə gəlib çatan əlyazma mətninə müdaxilə etmək bu mənada heç də doğru deyildir. Qeyd edək ki, biz bu müdaxiləni əsasən türk nəşirlərinin əsərlərində görürük. Sözsüz ki, türk nəşirlərinin bu yanaşmaları Füzuli irsinə məhəbbətdən irəli gəlir. Əslində onlar Füzuli divanının əlyazma mətninə daxil olmayan Füzuli qəsidələrini də divan prinsiplərinə görə Füzuli divanının içində görmək arzusunda olduqlarından, qəsidələri də öz nəşrlərinə daxil etmişlər. Lakin bununla belə, təbii ki, onlar Füzuli divanının mətninə müdaxilə etmiş, onun orijinallığının itməsinə səbəb olmuşlar. Çünki Füzulinin türkcə “Divan”ının əksər əlyazma nüsxələrində gördüyümüz kimi Füzuli qəsidələri divana daxil edilməmişdir. Məhz bu səbəbə görə də Füzulinin türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi nəşrini hazırlayarkən bu amili mütləq nəzərə almaq lazımdır. Bu mənada, bircə, divanın Azərbaycan alimləri tərəfindən nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnləri divanın daha doğru mətnləridir.

2. Beləliklə, məlum olduğu kimi, Füzulinin türkcə “Divan”ının elmi-tənqidi mətni təqribən 8 dəfə nəşr olunmuşdur. Təqribən ona görə deyirik ki, şairin 1990-cı ildə Ankarada nəşir Akçağ tərəfindən çap olunan divanı 1958-ci ildə Kənan Akyüz tərəfindən çap olunmuş nəşrin təkrarıdır. Bu mənada, Füzulinin türkcə divanının elmi-tənqidi mətni indiyə qədər iki azərbaycanlı alim tərəfindən üç, türk alimləri tərəfindən dörd və bir də İran alimi tərəfindən bir dəfə hazırlanmışdır. Təbii ki, bu nəşrlərin əsasında duran əlyazma nüsxələri olduqca müxtəlifdir. Belə ki, Həmid Araslı nəşrindən sonra bütün nəşrlərin əsasında bu və ya digər mənada demək olar ki, Həmid Araslı nəşri dayansa da, əslində Həmid Araslının nəşrinin də əsasında Füzuli divanının ən qədim əlyazma nüsxəsi olan, üzü 1572-ci ildə köçürülmüş Bakı nüsxəsi dayanır. Lakin alimlər bu nüsxə ilə yanaşı Füzuli divanının dünyanın müxtəlif kitabxanalarında – Bakı, Türkiyə, İran, Rusiya, Orta Asiya, Avropa kitabxanalarında olan əlyazma nüsxələrini də öz tədqiqatlarına cəlb etmişlər ki, bu da nəşrlərin mötəbərlik səviyyəsini artırır. Lakin bu nəşrlərin əlyazma nüsxələri baxımından hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Belə ki, İran nəşri əsasən divanın İran İslam Respublikasında qorunan nüsxələrini, Türkiyə nəşri Türkiyə Respublikasında olan nüsxələri, Bakı nəşrləri isə Bakıda, Orta Asiyada və Avropada qorunan nüsxələri ehtiva edir. Təbii ki, bu divanların bu nüsxələr əsasında çap olunması bir tərəfdən onların özünəməxsusluqlarını şərtləndirirsə, digər tərəfdən nəşirlər tərəfindən bu nəşrlərin müxtəlif

şərtliklərlə də ortaya çıxmasına səbəb olur.

3. Təbii ki, bizim məqsədimiz dissertasiyada ilk növbədə Füzulinin türkcə “Divan”ının nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnləri kontekstində əsasən Azərbaycanlı nəşrlərin – Həmid Araslı və Mail Əliyevin nəşrlərini dəyərləndirməkdir. Bu mənada, Azərbaycan nəşrlərinin daha çox divanın ən qədim əlyazma nüsxəsi olan Bakı nüsxələrinə söykənmələri və Füzuli mətninə sadıq qalmaları bu nəşrlərin əsas müsbət xüsusiyyətlərindəndir. Amma bəzən nəşrlərin Bakı nüsxəsindən başqa digər nüsxələri də əsas nüsxələr kimi qəbul etmələri və öz mətnlərini hazırlayarkən digər nüsxələrdən çıxış nöqtələri kimi istifadə etmələri oxucunu təmin etmir. Təbii ki, bəzən bu cür yanaşmalar Füzulinin mətninin filoloji baxımdan anlaşılmasında da müxtəlif problemlər törədir. Məhz bu səbəblərə görə biz gələcəkdə Füzulinin türkcə divanının elmi-tənqidi mətni hazırlanarkən aşağıdakı məsələlərə daha diqqətlə yanaşılmasını vacib sayırıq:

a) Füzuli divanına, Füzuli mətninə filoloji baxımdan yenidən nəzər salmaq, Füzuli sözünün məğzini daha dərinədən başa düşmək;

b) Füzuli sözünə bir bucaqdan yox, müasir zamanın, dövrün tələb etdiyi kimi müxtəlif yönərdən işıq salmaq; başqa sözlə desək, Füzuli sözünü 70 illik sovet dövründə olduğu kimi, təkcə ateizm nöqtəyi-nəzərindən yox, dini nöqtəyi-nəzərdən də dəyərləndirmək;

v) Ən qədim Bakı nüsxəsi əsas olmaqla, digər elmi-tənqidi nəşrlərdən, eyni zamanda ən mötəbər əlyazma nüsxələrindən istifadə etməklə Füzuli divanının yeni elmi-tənqidi mətnini hazırlamaq;

c) Məhz bu biliklərə yiyələndikdən sonra, yəni yeni filoloji mətnlə tekstoloji mətni birləşdirməklə yeni elmi-tənqidi mətn üzərində işləmək.

Nəticə etibarilə onu deyə bilərik ki, bizcə, bütün bu qeydlər gələcəkdə Füzulinin türkcə divanının yeni elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Dissertasiyanın məzmunu öz əksini aşağıdakı nəşrlərdə tapmışdır.

1. Məhəmməd Füzulinin anadilli “Divan”ının daha bir nüsxəsi haqqında. Filoloji araşdırmalar. Bakı-1999, XI kitab, səh.49-51.
2. Məhəmməd Füzulinin anadilli “Divan”ının Bakı nüsxəsi 1958-ci il nəşri ilə müqayisədə. Elm qəzeti, 23 may, 2002-ci il.
3. Elmi-tənqidi mətnin “Nüsxə fərqləri” hissəsi haqqında. Şərqsünashlığın aktual problemləri. Bakı-2002, səh.257-259.

4. Məhəmməd Füzulinin anadilli "Divan"ının Bakı nüsxəsi 1958-ci il nəşri ilə müqayisədə (Əlavələrə). Bakı-2007. "Filologiya məsələləri" №8, səh.240-248.
5. Məhəmməd Füzulinin anadilli "Divan"ının elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibində istifadə edilmiş Leningrad nüsxəsi ilə mətnin "Nüsxə fərqləri" hissəsinin müqayisəsi. Bakı-2007. Filologiya məsələləri, №8, səh.311-320.
6. "Məhəmməd Füzulinin türk "Divan"ının Türkiyədə nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnlərinə qısa bir nəzər". Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri XII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı-2011, səh.225-234
7. Xatirə Yusifova., "Füzulinin türk "Divan"ının nəşri problemləri (Bakı nəşrləri), Bakı-2012, 152 s.
8. Məhəmməd Füzulinin anadilli "Divan"ının Əmin Sədiqi nəşri və onun əsasında duran əlyazmalar". Gənc alimlərin əsərləri №5. Bakı-2012, səh.255-261.
9. Füzuli qəzəlinə Məhəmməd peyğəmbər və Allah. Şərqsünaslığın aktual problemləri. Bakı-2012, səh.214-217.
10. Klassik ədəbiyyatda "Divan" anlayışı və Füzulinin anadilli divanı. Dil və ədəbiyyat. Bakı-2013 səh.132-135.
11. Füzulinin Türkçe Divanının Tenkitli Neşirlerinin Araştırılması Tarihinden. Zeitschrift für die Welf der Türken, Jurnal of World of Turks. Vol.5, No3. Münhen-2013, səh.177-185.
12. – فضولینین آنا دیلی دیوانینین علمی-تنقیدی نشرلرینین آراشدیریلماسی تاریخیندن. تهران – ۲۰۱۴ (Füzulinin anadilli divanının elmi-tənqidi nəşrlərinin araşdırılması tarixindən Tehran-2014).
13. Füzuli'nin türk "Divan"ının yayınlanmış tenkitli metinləri. VIII. Uluslararası türk kültürü, sanatı ve kültürel miras koruma sempozyumu/sanat etkinlikleri. Konya-2014.

ЮСИФОВА ХАТИРА МАЛИК КЫЗЫ
ИЗДАТЕЛЬСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКСКОГО «ДИВАНА» ФИЗУЛИ
(БАКИНСКИЕ ИЗДАНИЯ)

Р Е З Ю М Е

Во введении обосновывается актуальность темы, цели и задачи исследования, объект, история исследования, научная новизна, теоретическая и практическая значимость и другие задачи.

Первая глава под названием ««Диван» в Восточной литературе» состоит из двух разделов. В первом разделе под названием «Понятие «Дивана» в Восточной литературе» отмечается, что диван-это собрание лирических стихотворений. Он отличается от обычной книги характерным идейным содержанием, что придает ему особое своеобразие. Учитывая вышеизложенное, исследованию подвергается как сам диван, так и творчество, мировоззрение поэта, автора дивана.

Второй раздел диссертации «Принципы оформления дивана». В этом разделе подчеркивается, что диван – это книга со своеобразной структурой. По мнению ученых, изучающих классическую литературу и, в частности, диван, в начале произведения имеет место товхид, мунаджат, наты, посвященные Пророку Мухаммеду (с.а.с.), после чего следуют стихи о четырех храбрых Халифах. Последующие стихотворения могут посвящаться главам тарикатов, известным личностям эпохи, правителям, визирям, разным событиям. Эти стихотворения пишутся в форме касиде, именно по этой причине в диване они, как правило, располагаются до газелей. Некоторые события, исторические факты отражаются в гите и располагаются после газелей.

Вторая глава диссертации озаглавленная как «Издания тюркского дивана Физули», также состоит из двух разделов. В первом разделе под названием «Издания дивана Физули на родном языке» даны сведения об опубликованных до настоящего времени на родном языке научно-критических текстах дивана Физули:

1. Физули. Произведения, том 1, Баку, 1944, редактор Гамид Араслы;
2. Диван Физули, Стамбул, 1948, подготовлен Абдулбаки Гельпынарлы;

3. Диван Физули, Стамбул, 1950, составлен Али Нихад Тарланом;
4. Произведения Мухаммеда Физули, том 1, Баку, 1958, составитель и редактор Гамид Араслы;
5. Физули, Диван на тюркском языке, Анкара, 1958, составлен проф. Кенаном Акъюз, док. Седином Юксел, док. Мюжгеном Джумбур, Сухейлом Бекен;
6. «Диван» Физули, Анкара, 1990, издание Акчак;
7. Мухаммед Физули. Диван, Баку, 1996, научно-критический текст и содержание составлен Маилом Алиевым;
8. Физули «Тюркский диван», Тегеран, 1996, составлен Амин Садиком.

Второй раздел второй главы называется «Рукописи, составляющие основу издания тюркского «Дивана» Физули». В этом разделе даны сведения о рукописных копиях, на основе которых составлялись научно - критические тексты дивана Физули на родном языке. Было установлено, что самой древней рукописной копией тюркоязычного дивана Физули является Бакинская копия, которая была переписана в 1569-1572 годах и хранится в Баку.

Третья глава диссертации называется «Текстологическо-филологический анализ изданий «Дивана» Физули на родном языке», состоит из двух разделов. В первом разделе под названием «Текстологический анализ изданий тюркского дивана Физули» отмечается, что, под, текстологическим анализом опубликованных «Диванов» Физули на родном языке, подразумевается изданные текстологические анализы научно-критических текстов Гамида Араслы и Маила Алиева. В диссертации проводится сравнительный анализ этих изданий с рукописной копией «Дивана» Физули, которая хранится в фонде Ленинградского Института Востоковедения под шифром С-1924, и Бакинской копией, являющейся самой древней рукописной копией, находящейся на хранении в фонде Института Рукописей имени М. Физули НАНА под шифром М-236.

Во втором разделе третьей главы диссертации под названием "Филологический анализ тюркского "Дивана" Физули" проводится филологический анализ Бакинских изданий тюркского дивана Физули.

YUSIFOVA KHATIRA MALIK GIZI
PUBLISHING PROBLEMS OF FUZÛLÎ'S TURKISH "DÎVÂN"
(BAKU EDITIONS)

SUMMARY

"Introduction" substantiates the timeliness of the theme, the purpose and objectives of the research, its target and history as well as its scientific novelty, theoretical and practical importance and other issues.

The first chapter of the dissertation named **"Dîvân" in Oriental Literature** consists of two sections. The first section named **"The Concept "Dîvân" in Oriental Literature"** specifies dîvân as a collection of lyrics. However, dîvân has a specific aim, content, essence and composing principles, and all these features distinguish it from an ordinary book making it specific. The second section of the chapter is named **"The Formation Principles of Dîvân"** which illustrates that *tawhîds*, *mûnajats* and *nats* devoted to Allah and Prophet Muhammad (s.a.a.w.) come in the first place, and then poems about four rashidi caliphs take place in dîvân according to the views of the scholars studying classical literature including dîvân. Also, dîvân can include poems about leaders of sects, well-known persons of the time, sovereigns, viziers and different events, *hasbi-hâls* and *arzi-hâls* as well. Poems are usually written as *kasîda* in dîvân, thus preceding *gazels* in it, as a rule. Some events, historical facts are formulated as *qîta*, and for this reason they can be ranged after *gazels* in dîvân composition.

The second chapter of the dissertation is named **"Editions of Fuzûlî's Turkish "Dîvân"**, and consists of two sections. The first section named **"Editions of Fuzûlî's Dîvân Written in Native Language"** provides information on the scientific-critical texts of Fuzûlî's dîvân published hitherto in native language:

1. Fuzûlî. Works, Volume I, Baku, 1944, edited by Hamid Arasli;
2. Fuzûlî's Dîvân, Istanbul, 1948, compiled by Abdulbagui Golpinarli;
3. Fuzûlî's Dîvân, Istanbul, 1950, compiled by Ali Nihad Tarlan;
4. Muhammad Fuzûlî, Works, Volume I, Baku 1958, compiled and edited by Prof. Hamid Arasli;

5. Fuzûlî. Turkish Dîvân, Ankara, 1958, compiled by Prof. Kenan Akyuz, Dr. Sadin Yuksel, Dr. Mujgan Jumbur, Suheil Beken;
6. Fuzûlî's "Dîvân", Ankara, 1990, Akchag edition;
7. Muhammad Fuzûlî. Dîvân, Baku, 1996, scientific-critical text and contents compiled by Mail Aliyev;
8. Fuzûlî "Turkish Dîvân", Teheran, 1996, compiled by Amin Sadiqi.

The second section of the second chapter is named "**Manuscripts Forming the Basis of Editions of Fuzûlî's "Dîvân"**". This section deals with the manuscript copiers on whose basis it was possible to compile scientific-critical texts of Fuzûlî's "Dîvân" in native language. Here it is specified that the oldest manuscript copier of Fuzûlî's Turkish "Dîvân" is preserved in Baku which was copied in 1569-1572.

The third chapter of the dissertation is named "**Textual-philological Analysis of Fuzûlî's "Dîvân" Written in Native Language"**", and consists of two sections. The first section named "**Textual Analysis of Editions of Fuzûlî's Turkish "Dîvân"**" suggests that the textual analysis of Fuzûlî's published "Dîvân"s in native language implies the printed textual analyses of scientific-critical texts by Hamid Arasli and Mail Aliyev. The dissertation provides a comparative analysis of these editions with the manuscript copier of Fuzûlî's "Dîvân" preserved under the code C-1924 in the fonds of Leningrad Institute of Oriental Studies and the oldest manuscript copier preserved at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzûlî of ANAS under the code M-236.

The second section of the third chapter is named "**Philological Analysis of Fuzûlî's Turkish "Dîvân"**" which carries out a philological review of Baku editions of Fuzûlî's Turkish "Dîvân".

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ имени НИЗАМИ**

На правах рукописи

ЮСИФОВА ХАТИРА МАЛИК КЫЗЫ

**ИЗДАТЕЛЬСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКСКОГО «ДИВАНА» ФИЗУЛИ
(БАКИНСКИЕ ИЗДАНИЯ)**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014